अ त्रीत वाटत आहे. फेहे फा पे शीटाळा आते. खूप पळा केले, धापा केले फीन त्रीत केल्यावर असे प्र फाप्त रहिते की ही धापा पळा वर्ष अहे ति ता अ ता नाही. अो क फीनाने या धापा को घ तरीते आहे त. हेही फीन अो त प्र ऊन येही सु सीसु रती. प ळते खूप प पोहो चले कुठ ता नाही. गं त त ठरले नाही. मृ त्यू हे गं त नाही. मृ त्यू ह प ज्ही वैडा होय. या ग तीतून दुस या ग तीत. ग ती हा आ त्मा प्र त्या का नाही की काय ? थोडे शांत हो, आ त डे करून पहा. कदाचित् सु गंधाने वेडा झालेले हरीण त रनाही ना आप प ? कस्तुरी ता त: फा ळा आपि ति प्र शो ध अ य प ते प्या प्रा त चे खा पा त र आप प करीत नाही ना ?

एके ठिकाणी वाचले होते की फगात दोन प्रकारचे हिंकारी आहेत, एका प्रकारचा हिंकार या धीवस्ते फाटकी आहेत, मन सदैव मारणाऱ्या ते अहे. देह र दीन दुर्बळ अहे. पर दुस या प्रकारच्या हिंकार्याचा अहारा त्रास्ते स प्राटही आहेत, सत्ते त ही आहेत, शरीर ही आहेत पप मने दे प्रं ही हिंकारी आहेत. सा त त मा गत रहणे, भिकार रहणे. ह्या प्रयत्न. केवळ ह्या प्रयत्न. मान मरत विकता, गोळा केली प देभि कारी त री आप ही भिकारी प्या प्र त्या स देह दे प्रंनाही अहे. तृष्णा वाढते त अहे. हे आ शे ते तृप्त प्पळसा पळे ता को णीत कसा इतिहास त नोंद ठेवला नाही. मन शांत होईल, आनंदाचे फवारे उसळताती ल, सृष्टीचा कणाकणातून फुलून येणारे सौंदर्य न्याहाळता येईल असा क्षण केव्हा येणार ? अतीत प्रभुचा दर्शनाचा प्रयोग केव्हा येणार ? देवळं, तीर्थे, मंदिर धुंडाळून झाली. पप शांती मिळाली नाही. मी हे हे भटकणे, मी ही ही शांती हु की ही नाही ना ? कशासाठी केव्हा सार पसार ? कुणी प्र रशब्द आपल्या सांगे वी ठरते दो त हो हणून ? आपली स्तुती कराती जगाने हणून ? फग इतके निरर्थक आहे की ते आणि त ही कधीच आठाप करीत नाही.

अ त्री श्री सात्त्वेल ता प्रहेप्र दिवस प्रगना पाह पे त झाले नाही. आ तीत शांतल्या प्र कधी शोध ते पे झाले नाही. बा ह्य फडफिला तील प दर्थी का संग्रहात वा शोधात भीग कर हिले. बा ह्य संपत्तीने, सत्तेने अ तीत शून्या त कशी भरून येणार ? हे शक्य नाही. आज असे वाटते की तारुण्य अहे, या उपभोगून. उद्या को णीप हिला अहे ? उपभोगांतून मन शांत होते का ? झाले आहे का ? मनात नित्य वैडहवी आहे. प्राप्तीत आनंद क्षणभरच.

मनाला प्राप्तीचे वेड नाही. निरंतर चालणारी दौड, निरंतर चालणारी आशा-इच्छा-आकांक्षा करीत सुटते.

मला असेही आढळले की संन्यास घेऊन उत्फुल्ल झाला नाही. संन्यास पक्का झाला नाही. कसा होणार? त्यांची दौड आत्म्याच्या दिशेने झालीच नाही. एकेदिवशी वाटले की आत्मशिस्तीचा एक मार्ग आहे मौन. एक साधन आहे मौन.

परमदर्शी भाव, वासनेहून मोकळे होण्यासाठी मौन. निष्पंद मन. मनातील सर्व हालचाली, क्रियाकलाप, या मनाचे नर्तन उद्‌गार थांबविण्याचे एक साधन आहे मौन. मौन म्हणजे आत्म्याला घातलेली साद. बाळाने आईकडे दुडुदुडु धावत जावे तसे मौनाने आत्म्याकडे जावे. “सोडतो खेळ, संध्याकाळ झाली,” अशी आईची हाक कानात आली. त्या हाकेने मी मी जागृत झाले. “पुरे झाला हा खेळ” असे म्हणून मी मौनाच्या कुशीत शांतपणे विसावले.

निर्गुण, निराकार आकाशाने साकार रूप घेतले. शांत सरोवरावर आकाशाचे प्रतिबिंब पडते तसे परमात्म्याचे प्रतिबिंब पडले मौनातून. तेथे त्याच्याकडे जाण्याचा मार्ग मला सापडला. मार्ग सापडला म्हणजे थोडेच पुरे. मार्ग चालत राहावे लागते. तेथे होता परमात्मा. त्याच्या तेथे होतो. मी परत येईन या धावपळीतून, या संसारातून अशी त्याची खात्री होती. जणू तो परमात्मा व्याकुळ होता मला भेटण्यासाठी. या परमात्म्याचे दोन्ही बाहू पसरलेले होते मला कवटाळण्यासाठी. एखादे कोकरू वाट विसरून भरकटत असावे तसा माझा आत्मा शोधत शोधत यावा असे झाले. माझी त्या चिन्मय परमात्म्याची गाठ पडली. अनेक शास्त्रांत ज्याचे वर्णन वाचले, ज्यासाठी अनेक वर्षे तपश्चर्या केली, परिषह सहन केले, तो परमात्मा भेटला. तो कोठे गेला नव्हता. तो तेथेच उभा होता एखाद्या सुंदर रूपासारखा. जेथे तो होता तेथे थोडीच जागा सोडून आपणच त्याचा शोध घेत राहिले.

माझी दिव्य अनुभूती, माझा चैतन्य पुरुष माझा होता. पण अज्ञानाच्या ग्रहामुळे मी सदैव भटकत राहिले. राम सीतेच्या व्याकूळतेने होऊन ज्याप्रमाणे मार्गातील प्रत्येक झाडाफुलांनी, पशुपक्ष्यांना सीतेसंबंधी विचारत होता, त्याप्रमाणे मीही माझ्या या प्रिय परमात्म्याला परमदर्शीच शोधत राहिले. त्यांनाच परमात्मा समजून कवटाळत राहिले. देहालाच आत्मा मानत राहिले. विकारवासनेलाच मी परमात्मा मानत राहिले. या

िक बाम्नांच्या सुर्वा प्रभाव रूपाने मला मूर्च्छित केले. या मूर्च्छित अवस्थेत मी जागृत आहे.
मी ज्ञानी आहे, मी प्रसन्न आहे, असा घोष करीत आले.

प्रांत मनाला बोलके करून, उत्कंठित होऊन मी त्याला विचारत आले. त्यांना तीव्र
बहुमोल क्षण मी या प्रांतीतून काढून घेतले. अंतर्मात या मौनातून मौनाच्या वर्षावातून
अंतर्यामी सुप्रतिष्ठित झाल्याचे दिसून आले.

कधीही एक आले नाही असे दिवसांत आल्या या तरंगातून बाहेर पडता येते. न्हे
संगीत फार जेथे होते पण ते एकाच्या तीकता मी विसरून गेले होते. आपण सारे एकाच्या ती
कता विसरलेले लोक आहोत. महावीरांनी सर्व प्रश्न सांगितले (एकपात्र) व्हायला सांगितले,
याचे सर्व जाणून तारले. मनकांनी व्याणी आपण एकत्र नाही. आम्ही आमच्या
विकारविचारांनी, आशा-आकांक्षांनी व्यापी एकाकी. एकाच्या ती कता हीच सर्वांत कला
आहे. शून्य होऊन प्रभूची व्याणी एकत्र येणे हे भाग्याचे खरे पण तेही भाग्य आपल्या नशिबी
नाही. कुणी कांहीसांगत असेल तर मनाला त्याला मनात आम्ही प्रतिवादकरत असतो. त्या वा
बोलण्याकडे लक्ष न देता त्याचे बोलणे यानेच मन प्रतिक्रिया व्यक्त करीत असते. बाहेर कुठे
औरंग असतील तर झोप मोडते. जोराने रेडिओ लाऊडस्पीकर वाजणी लागली असतील
तर मन बैचैन होते. कारण मन रिॲक्ट करते. विरोध प्रदर्शित करते. आणि तर झोप न येण्याचे
कारण मनात उद्भवलेले विरोध, प्रतिक्रिया हे आहे. (रेसिस्टन्स) प्रगट होत नाही तो
शांतपणे झोपून जाते. सारखे एकाग्र पणे मन त्याचा विरोध करीत नाही. म्हणून ते शांत
असते.

मौनाने हे साध्य होते. कोणतेही भौतिक अडथळे मौनाला नष्ट करू शकत
नाहीत. मौन सर्व विरोधात पुरून उरू शकते. याचे कारण मौन म्हणजे अविरोध,
अप्रतिरोधक शक्ती. ही विरोधरहित शांत असते. मौन संघर्ष करीत नाही. मौन म्हणजे
मनाची विश्रांती. त्याचे ही शून्यता. बोलण्याचे खोल अर्थ रसात येते आहे. सारखी बडबड आपण
करीत राहतो. स्वतःहून जगण्या मार्गाकडे मी पाहते. ते आपल्या ऐहिक जीवन
असताना हा विचार करीत असताना याच्यामुळे शक्तीचा ऱ्हास होतो. अर्थहीन, रसहीन बोलत
राहणारे मापक आहे. त्यातून काहीही निष्पन्न होत नाही.

व्याज शक्तीप्रांतीच्या बाबतीत मौन साहून नही वतशाही आहे. मौन हे दिव्य रसायन
आहे. या रसायनाने अध्यात्मिकतेचा उदय होतो. जैनधर्मात सामायिक या सुंदर शब्दाचा
उपयोग केला आहे. सामायिकाकडे, समताकडे,

निर्द्वंद्व करून देणारे ते सामायिक. आपल्याशी अविरोध नाते जोडणारे ते सामायिक. मौनाला अर्थ प्राप्त करून देते ते सामायिक. परंतु मी पाहिले की सामायिक करताना काही जण काही पाठ म्हणत असतात. आवश्यकतेप्रमाणे मन दोन वेळा चिंतन करते, म्हणून दोन वेळा पाठ म्हटले जातात. ही सामायिक क्रिया नव्हे, असे मला वाटू लागते. श्लोकांच्या पठणाने सामायिक होऊ शकत नाही हा माझा अनुभव आहे. त्या क्रिया थांबवल्याशिवाय मौनात प्रवेश होत नाही. एखाद्या खोल विहिरीत उडी मारली व आपल्या सुशीतल, विस्तीर्ण जलाशयात शांतपणे स्थिर व्हायचे असते.

इतकेच नव्हे तर मौन ही एक ध्यान पद्धतीही आहे. घर जसे झाडून आवार स्वच्छ केल्यावर, धुऊन पुसून काढल्यावर जसे प्रसन्न वाटते, तसे मौनाने सर्व चिंता काळजी हुरहूर इ. काढून मन स्वच्छ होते.

आजच्या धकाधकीच्या, गुंतागुंतीच्या मनावर ताण आणणाऱ्या या युगात मौन ही दिव्य औषधी आहे असे मला वाटते.

मला एका साधकाची गोष्ट माहिती आहे. त्याने मौनाची दीर्घकाळ साधना केली होती. पण ते होते एका कंपनीत नोकरीला. मालक फार उर्मट, उद्धट, गर्विष्ठ, घमेंडखोर होते. कामगारांना वाटेल त्या शेलक्या शब्दांनी बोलायचे, पाणउतारा करायचे. हीनतेने वागायचे. एवढ्याने त्यांचे भागायचे नाही. या सर्व क्रियाकलापांत त्यांना खूप असुरी आनंद वाटायचा. त्यात ते अहंकार पोसत जायचे. त्यातच श्रेष्ठत्वाचा मोठेपणा किंवा बडेजाव सिद्ध करायचे. इतर कोणतेही गुण त्यांच्यात नव्हते. गुणांचे सामर्थ्य नसले की माणूस दुर्गुणांचा आसरा घेतो. तसे साहेबांचे वागणे. एके दिवशी ते साधक त्यांच्याकडे काही विचारायला गेले. मालकाला वाटले की हा रजा मागायला आला असावा. झाले. साहेबांचे पित्त खवळले. ते संतापले. खूप शिव्याशाप देऊ लागले. साधक शांत होते. त्यांच्या मनात कसलीच प्रतिक्रिया झाली नव्हती. रेझिस्टन्स नव्हता. केवळ ऐकत होते ते.

मालक शांत झाल्यावर साधकाने शांतपणे म्हटले -"मी जाऊ शकतो ?"

"तुम्ही आता कशासाठी आला होतात ?" मालकाने विचारले."

"मी हे सांगायला आलो होतो की तुमच्या घरून फोन होता. तुमच्या दीपतीने सांगितले होते की तुमच्या मुलाला जिन्यावरून पडून जखमी झाला आहे. तुम्हाला सूचना द्या."

“मग तू झाडाला आधीर मला सांगतोस . झाडेकडे शांत राहून तू मला हे सांगतोस .” पुन : त्या पापाला विचारला.

साधक शांतपणे म्हणाला ” “ आपण ताल एकण्यासाठी जाणार नाही. कोण काय सांगतो आपल्याकडे आला हे ऐकण्यासाठी शांत प्रवृत्तीने आपण ह बून बसतात. आपण ऐकणे देखील नाही की मी का आलो ?”

असे आपल्या देहांविषयी नाना प्रकार आहे . आपार्टीपत्नी सांगते एक , आपण ऐकतो एक . शिक्षक सांगतो एक विद्यार्थी ऐकतात दुसरे . राजकारणी सांगतात एक जनता ऐकते मत्रे . कुठला ताळमेळ राहत नाही. का ? महावीरांचे उत्तर आहे -“ आपण कान हबून बसतो म्हणून.” ऐकण्यासाठी, म्हणून बोलण्यासाठी प्रबोधनासाठी मौनाने बसत आले पाहिजे. संयमाने इंद्रियांना दंडकरण्याची प्रेरणा मिळते . इंद्रिया प्रतिक्रिया करतात. प्रतिक्रिया रहटता की संघर्ष असतो. संघर्षाने संतुलन राहत नाही. म्हणून संयमापेक्षा मौन अधिककार्यशील आहे .

तीर्थंकर महावीरांनी दीक्षा घेतली. ते जंगलात निघून गेले . प्रदीर्घ काळ साडेबारा वर्ष मौनात राहिले . आत्मसाधनेत जंगलाशिवाय दुसरी जागा असूच शकत नाही. जंगलातील झाडे मौन प्रतीक. साधुवृक्षापरी, तरूपरी मौन असतात. मौनात फक्त प्रश्न - टिकणे चालू असते सांगते. मौनमयता ठायी सर्व प्रपंच संपले असे. क्वचित पक्षांचा किलबिलाट , श्वापदांचे आवाज येत. त्यांच्या किरंड्यांचे संगीत असते या मौनाच्या पार्श्वभूमीला . पण साधक त्याचे वर्णन रेजिस्टर करित नसते. ते असा इरिलिव्हंट (अ-संबंधित) असत. त्या आवाजांनी त्यांचे लक्ष फरक पडत नाही.

केवलज्ञान होण्यापूर्वी महावीरांना मौनातून जावे लागले. त्या मौन काळात आत्याचे सम्यक् दर्शन घडले . आत्मा - शरीराचे जोडले जाऊन बसलेले विकार त्यांच्या सर्व अंगा या हळूहळू येत. कर्म व धूळ बसलेले आत्याचे ते ज्ञानमय शरीर साधकाचे दृग्गोचर होते. आसक्तीचे, मोहाचे पाश किती आणि कोठकोठे दडले आहे समजून घ्यायला मौनच हवे.

आत्मशक्ती अंतरात उकलून यायला मौनाचे साधन हवे. मौनात सर्वाधिक शक्ती होत असते. मौन एक तेज आहे . सूर्यप्रकाशाबरोबर असतेली घाण ते प्रकाशाने विनष्ट होऊन जाते. इंग्रजीत ॲन्टिसेप्टिक म्हणतात. मौनही आत्मसाधनेची ॲन्टिसेप्टिक आहे .

त्या मौन साधने तुन मला खूप शिकायला मिळाले. एखाद्या गोताखोराने समुद्राच्या तळाशी उडी मारून शिंपल्यातील मौक्तिक आपल्यो हाती घ्यावे तसे मी करू लागले. मौनाचा आनंद आगळा, एकदम वेगळा दिसे, ज्ञानमय अवस्थेची प्रचीती आली की मग सर्व गोष्टींकडे लक्ष लागू लागते. दिवसातील चोवीस तासांपैकी अठरा तास मी त्या मौनसाधनेत असे. निरसंवाद व्हायचे, पण मौन हे आरोग्यदायी झाले. हा अनुभव मला आला. सांसारिक, प्रापंचिक अलिप्ततेसाठी मला मौन हे सहायकारी ठरले.

“मौनं सर्वार्थ साधनम्” याचा प्रत्यय मला आला. मौनाची साधना करण्याआधी अंतरीचा भगवान आधी समजून घेणे आवश्यक आहे. ज्ञानपूर्वक अनुसरण करणे जरूरीचे आहे.

४

समाजाचे विज्ञानाचे लक्ष आहे समाज नवनवीन समस्या उत्पन्न होणे. समस्यांची प्रदीर्घ मालिका, प्रश्नार्थी चिंतन समाजमानवी जीवनाशी संबंधित आहे. बाह्य भौतिक विज्ञानाचे विशेष भांडार. विविध पदार्थांचे आकलन्याभोवती असते ते वाचन. यातून मानवाला मार्ग काढायचा आहे.

ज्ञानाची आर्याद शक्ती म्हणजे चित्शक्ती. त्या ज्ञानला काहीही मर्यादा नाहीत. विश्वाला व्यापूनही ज्ञान शक्ती उरते. याला ऋषींनी ‘ब्रह्म’ म्हटले आहे. शरीर त्याचे आधारस्थान आहे. शरीरातील ब्रह्मकेंद्र द्वारे विविध वास्तूंचा गुणस्वरूपांचे ज्ञान होते. इंद्रिये ही माध्यमे स्वीकारणारी शक्ती शकती. परंतु त्या इंद्रियामधील ज्ञानशक्ती अंतर. इंद्रिये पदार्थ ज्ञाता पण आपआपल्या कुवतीने. दृष्ट्याचा शोध नसताना ज्ञान वेळ असून अंधश्रद्धा जरा राहावे लागत होते. विद्युत नव्हती तेव्हा अंधारात सुख मानून राहावे लागत होते. विज्ञानाने ज्ञानाची शक्ति वाढविली. इंद्रियांची शक्ती कमी पडली तर इतर पदार्थांची मदत घेऊन ज्ञानाची कक्षा वाढविली गेली.

अणूचे विभाजन करून हायड्रोजन बॉम्बसारखे ऊर्जा निर्माण करण्यात आली. पेट्रोल, रॉकेल इ. खनिज तेलांचा शोध लावून सामर्थ्य ज्ञानाने प्रकट केले. ओककूट वाटणारे प्रश्न मानवाला ज्ञान विज्ञानाने सोडवू लागला. आदी चंद्र, गुरू, बुध, शनि या ग्रह नक्षत्रांचे प्रत्यक्ष दर्शन घेण्याचे भाग्य मानवाने मिळविले.

ि ज्ञने मानवाला बहाल केलेली विविध सुखे ,सुविधा, सोयी पाहिल्या म्हणजे मला एक प्रकारचा गोरव आनंद होतो विज्ञानाच्या प्रगतीने आईन्स्टाईनसारखे काही महापुरूषही घडवून गेले होते. विज्ञान हे उत्कर्षात आहे त्यासाठी गुणधर्म ऊतून वरदविधि एवढे त्याचे काम. परंतु तोपी, मशरी, अंकगणित मानवाने या विज्ञानाने हिरवे केले, युध्दाचे महान संकट मानवापुढे उभारलेले आहे . हे पाहून एक कुणीही विज्ञानावर टीका करतो . विज्ञानाचा नावाने दोटे मोठ्यापेक्षा अनेक आहेत. पण मला त्याचे काहीही दिसत नाही. विज्ञानाचा विकास होण्यास मानवाची ज्ञान शक्तीच कारणीभूत आहे . ज्ञानमय असल्याचा प्रगतीमध्ये मोठा आहे . विज्ञान विकसित झाले नव्हते तेव्हाही हा ज्ञानमय आत्मा विद्यमान होता . ज्ञानमय आत्म्याचे नित्य अस्तित्व विज्ञानाने सिध्द केले आहे . त्या आत्म्याचे शाश्वत मान्य केले आहे. हे शाश्वत मान्य व्हायला हवे हा त्याचा महत्त्वाचा आहे .

मानवाच्या जेव्हा नुकतीच संस्कृती तयार होत असेल , जंगलात राहून , गिरी-कंदरातून रहात असे , मग करुन निसर्गाशी झुंज देत असेत तेव्हाही ही ज्ञानशक्ती त्याच्या बरोबर होती . जुन्या पुराण भाषेत सांगायचे तर रहा मानव दरीनदरी फिरत असेल, तेथील भयानक जीवन जगत असेल तेव्हाही ही ज्ञानशक्ती त्याला साथ करीत होती. त्या दिव्य शक्तीतून त्याला सदैव प्रकाश मिळत असे . प्रकाशाकडे जाणे हा त्याचा स्वभाव राहिला आहे . ज्ञानाचा ध्यास सदैव उत्कंठ होत गेले हा त्याचा स्वभाव धर्म .

त्याच एका महत्त्वपूर्ण शक्तीने त्याने या विश्वाला सुंदर बनविण्याचा प्रयत्न केला . जे जे पूर्वी आकलनीय वाटत होते , अशक्यप्राय वाटत होते , मानवाच्या बुध्दीपलिकडचे वाटत होते , ते ते त्याने आपल्या ज्ञानशक्तीने आकलनीय , शक्य व बुध्दीगम्य करून टाकले . विविध शोध लावून त्याने विविध विद्या शिकविल्या , नवनिन नवनिन चिकित्सा पध्दती , औषधे , उपचार , साधने त्याने शोधून काढली . त्यामुळे मानवाचे आयुर्मान , आरोग्य , सौंदर्य वाढवण्याचा विज्ञानाने अनुकूल बदल करून टाकला आहे .

जेव्हा मी लहान होतो तेव्हा मला आठवते की औषधांचा शोध लागला नव्हता त्या काळी रोग झाला तर जिवंत राहण्याची फार कमी संधी असे . सुयोग्य चिकित्सेच्या अभावी औषधांच्या अभावी अकाली मरण पावलेले अनेक जण मी पाहिले आहेत . रूढी व जुन्या चुकीच्या कल्पनांमुळे लोक त्यांचे पूजन करून , मंत्र-तंत्र , जादूटोणा , मांत्रिकांचा उपचार करून त्यांचा फार त्रास होत . ज्ञानाच्या विस्ताराने या गोष्टी कमी झालेल्या आहेत . ज्ञानाचा प्रकाश जसजसा वाढत जाईल तसतसे अनेक अज्ञानजन्य गोष्टींचा निरास होत जाईल .

ज्ञानशक्तीचा पूर्ण उपयोग असतेल असा ज्या ज्या राष्ट्राःचा विकास करू पातेत त्या त्याचे भौतिक प्रगती नव्हे तर आध्यात्मिक विकासहीप्रगत होऊ शकेल .आंनदाने उत्फुल्ल झालेले ज्ञानमय जीवन घातलेपरिसुख्रप्रयापूर्णत्वा रूपाने ओकवोळ रहिता आहे .या पुढेही ते अशक्य नाही, अशी मला आशा वाटते. आज भीषण शस्त्रस्पर्धा ,भौगोलिक स्पर्धा ,संपन्न होण्याचीस्पर्धा चालू आहे त्यासमवेत विकासशक्तीही अस्थापित आहे . त्या विकासांचे रूपांतरण विकासात होणार.परंतु ज्ञानही सुप्त असते त्या रहे विकासांचे विकास जागृत होते.वन्यांचे चळे,त्यांचेहिंसाचार, त्यांचीअधम प्रवृत्ती होतात ते जोपर्यंत प्रज्ञाशक्ती जागृत होतनाही प्रचंड ज्ञान निद्रिस्त आहे ,त्या जागृतीचा काळही आहे .त्या प्रज्ञाशक्तीला मूर्च्छित करणारे अज्ञान खरे नाही. अभय जागृत होत नाही तोपर्यंत भीती. अहिंसा जागृत नाही तोपर्यंत हिंसेचे नंगा नाच. आपण याही काळात पाहिले की महात्मा गांधींसारख्या आदीसामान्य माणसाने असामान्य ताप्रत्यय केले .झोपीगेलेला भारत जागृत केला . त्यांच्यात स्वाभिमानाचे तेज, ज्ञानाचा प्रकाश, स्वातंत्र्याचीप्रीती जागृत केला .एवढा प्रचंड देश केवळ थंडगोळा होऊन पडला होता.गुलामगिरीत खितपत पडला होता. किंकर्तव्यमूढ बनला होता.रोग माहित झाला तरी औषध सापडले पाहिजे. ते औषध देणार सुयोग्य चिकित्सा सापडला पाहिजे.गांधीजींना आपल्या आत्मबळाद्वारे काम पार पडले . जागृतीनंतर विविध ,कामसुधारसेवा आणि कार्यकर्त्यांना त्यांनी एकत्र आणले .त्यांच्या तीन मसाळ संपून त्याना कामाला लावले .देशातील दरिद्र्य संपावे ,माणसाने स्वाःच स्वतःचा विकास करून घ्यावा ,स्वातंत्र्याचा स्वीकार करावा ,यासाठी त्यांनी आपले जीवन खर्ची घातले . देशाचे सामर्थ्य म्हणजे भौतिक संपत्ती नाही.माणसाचे खरे सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी वास करत असते तीप्रज्ञा. त्या प्रज्ञेची कास धरून च माणसाचा खरा विकास होईल. तो विकास साधताना कोणत्याही माणसाच्या हितीपिळणूक होणार नाही याचीकाळजी घेण्यासही त्यांनी शिकविले. त्यांचा मार्ग अहिंसेचा ,सत्याचा आणि आत्मिक तेचा होता.भारताचा नव्हे तर जे जे मागासलेले देश आहेत त्यांचाही विकास ,समृद्धी त्याच मार्गाने होणे अनिवार्य आहे .

पण आम्हाला घाई आहे आमचे विकास सर्व संपन्न होण्याची.लवकरात लवकर विकसित होण्याची.पण या घाईगर्दीत आम्ही आमचे स्वत्व विसरून चाललो आहोत . ज्यांना या स्वत्वाची जाणीव नाही असे आज लोक सर्वत्र ठिकाणी जन्म घेत आहेत. देशाचा आत्मा , देशाचे अस्मिता, देशाचा उज्ज्वल आध्यात्मिक परंपरा टाकून होणार विकास विनाशकडे नेईल हे त्यांना कळत नाही होते.

मला एक गोष्ट आठवते. एका फार मोठ्या घराला आग लागली. ऐश्वर्यसंपन्न व्यक्तीचे घर होते. आजूबाजूचे लोक धावून आले. आग विझवली. त्यांनी घरातील बहुमूल्य सामान, दागदागिने, फर्निचर बाहेर काढले. घरातील माणसांना काहीच झाले नाही -

तेव्हा एकाने घरमालकाला विचारले -"आता आपली काही हानी नाही ना ?" त्या मालकाने आपल्या पत्नीला पाहिले. सारे सुखरूप होते. पत्नीने आपल्या सर्व सामानाकडे पाहिले. आणि हंबरडा फोडला. "माझा बाळ कुठे आहे ? तो पाळण्यात झोपला होता नाही ना ?" काही माणसे आत धावली. घर जळत होते. भिंती कोसळू पाहात होत्या. घराचे छप्पर पडायच्या बेतात होते. इतक्यात पाळण्यातील बाळ घेऊन एक जण पळत बाहेर आला. पण ते बाळ जिवंत नव्हते.

आईने हंबरडा फोडून बाळाला उराशी धरले. पण सारे संपले होते. ती खूप रडत होती. आक्रोश करीत होती. तिचे एक वाक्य मात्र सर्वांना धक्का देऊन गेले. ती म्हणाली-" सर्व वाचविले खरे. पण या सर्वांचा मालक वाचू शकला नाही."

हीच गोष्ट आपल्या विकासाला लागू होत आहे. मानवाला आलेला, त्याची सांस्कृतिक परंपरा, आध्यात्मिक वारसा विसरून देशाचा विकास होऊ नये. आम्ही सारे समृद्धीच्या मागे धावत आहोत. पण समृद्धी ज्याच्यासाठी हवी आहे, त्याला वाचविले पाहिजे. समृद्धीचा उपभोग घेणारा 'माणूस' वाचला पाहिजे. तो माणूसच केंद्रबिंदू आहे. आजच्या शिक्षण क्षेत्रातील विकासाची हीच स्थिती नाही का ? ज्या बालकासाठी शिक्षणाची व्यवस्था करायची आहे, त्याचा विचार केला नाही. अमेरिकेतील शिक्षण पद्धतीचा विचार करून या देशातील शिक्षणाची आखणी करण्याचा प्रयत्न होत आहे. जगाचे शिक्षण करणाऱ्या भारतावर ही पाळी आली आहे. ज्या भारताने कालिदास, पाणिनी, भवभूती, शंकर, कुंदकुंद, पूज्यपाद अकलंक, नागार्जुन यासारख्या शेकडो विभूती दिल्या, त्या भारतावर इतरांकडून विचार घेण्याची पाळी आली आहे. आली आहे हे म्हणणे संयुक्तिक नाही. ही अवस्था लादली गेली आहे. आमच्या देशात बुद्धिमान, प्रज्ञावान बालकांची कमतरता नाही, कुशल, प्रज्ञावान तरुणांची वाण नाही. पण ज्यांच्याकडे आज सत्ता आहे त्यांचे डोळे अमेरिकेकडे लागले आहेत. आम्हाला दूरचे दिसते पण जवळचे दिसत नाही, अशी दुरवस्था आहे. शिवाजीला राज्यकारभाराचे धडे कोणी दिले होते ? त्याचे सैनिकी शिक्षण कोणत्या महाविद्यालयात झाले होते ? शूर, मर्द

म र ठनां र रटाकून गेनिककसे मनते ?यां ची उत्तरे आहे त.ही उत्तरे पर र च आहे त.'मा'
हे सा ते उत्तर पर मात्मनही चिकृत आहे .दुर्ई व म आहे .

मता हे दिवस अठारात ये व्हा मी स्त्रियांसाठी श्राविकाश्रम चालू तावते .एक त
हो ते मना त स्त्रियां चे सं ही ची करण प्रे म,म म ता.त्या चे स्मार मीमा हे काम चालू केले .इ
तान कसी जास्त अस श कते .प ण ते काम आप ण ते ते निष्ठेने ,संय मने, प्राम रूप णे
करण्या ची जिद्दह वी.ही जिद्द जीवनात स्था यी भाव आहे .आ त्याचा वर्धिष्णु मान अविष्कार
आहे .आ मा चा अनु मरा मर्थ्या ची सी खूप आहे .निष्ठा चि चीपा देवा खी प आहे .

त्या चि प्रेरिसुळे मता मार्ग दिसा त गेला .प्रे म ची पा खरत केली की अने कप्रश्न सुटता त
हा मा झा अनुभव आहे .

प्रे म ही मानशक्ती ची अधिष्ठात्री देवता आहे . आम रप्रेम मनाशिवाय श्वकत नाही.सर्व
जीवांसं ही ची वाटणी करू पा त म न्मा ताला कर्त्य म ची वाट दाखवि त असते .माझा मार्ग प्रेम
शक्तीने अधिक विस्तारित केला .संकुचित पणा म पळ्व त्याने दूर सा रला .दुबि तां चे अश्रू
पुस प्या स ताग णा रे सा मर्थ्यही याने त आले .सा मर्थ्य वाई की तरा रा चे काम मानशक्तीने
केले .

ही मानशक्ती केवळ्यां श्वा मा ने आली असे मता वाटत नाही. तसे अस ते त र मी
पदिक मं जित झाले असते. मी ते बुद्ध मत टा ळले .कर्त्व स वा सेवाक री त करीत मी शिकत
गेले .मा झे गुरुदेव श्री स्वामी सं त म द्र महा र ज यांचा आदर्श मी मा झ्यापुढे ठेवला .त्यांनी
आपल्या सेवा वा सार यांचा सामर्थ्याने जैन समाजा ला म नव्हे त र मा रतीयांना आश्रम
पध्दतीने गुरुकुल प्र णालीचे श्रेष्ठत्व पटवून दिले .सद्धृध्दीवे रे व रसंस्कृतीदेणारे शिक्षण त्यांना
अभिप्रे त हो ते. ज्येथे संस्कृती टिकणार नाही, ते शिक्षण त्यांना नको हो ते. आधुनिकतेला
विरोध न करताही त्याचा सहकारने स द्गुचित शिक्षणप्र णाली त्यांनी पुढे आ णली. ख रा
स म्भाव साधला .मीही त्यांच्या सा णे आपल्या कार्यात आ मा ओवीत र हिले .फ लापेक्षा ही
कर्त्व श्रेष्ठही भावना मनी ठेवीत आले .मा झा आ सार स्रुतमती अम्मा यां ची शिकवण
मता मा झा जीवनात उपयोगी पडली. त्यांचा सहवासाने जीवनात सुसंवाद, कार्य -
परायण त,अनासक्त सुयोग साधला ला .आश्रम पद्धती साकारली.

ह्या प्रकारे स्वा तंत्र ही,सुसंस्कृत,प्र ज्ञावान महिलांना मी मा झा डोळ्यापुढे वाढविले.
त्यांचा जीवनां त रा मर स झाले . त्यांचा त्यागा म हुनी त्याग हो ऊन र हिले . त्या शैक्षणिक
जप ण्या चे श्रेय मता मिळते . शैक्षणिक सुसंस्कारित, आचार संपन्न व जीवनोन्मुख

वनदीपासारखेच माझीखूप खूप खडअसे .त्या खूप खडीतून मी अधिकाधिक आत्मकेंद्रीत झाले.
सर्व काही व्यापून सांभाळत नाही मी माझे मला दिसले नाही.आत्म साधने ने दिशा दिशा वर्तन
या झाला सारखेखुले हो गेले .निर्वेद ध्यानाने कर्म करण्याची प्रवृत्ती वाढत गेली.निवृत्तीच
विचार मनाला सातुळी थांबली नाही.माझा प्रवृत्तीमार्ग निवृत्तीमार्ग झाला.प्राप्त कितींना
त्यातुळे एक दिलासा मिळत गेले प्रपंचात रहूनही माझे कल्याण करता येते, आता कर्म
साधना येते हे मला आनंदाने सरसंपूर्ण जाणवते .पिकलेले फळ पूर्ण आहे.ते पुन:वृक्षाला
चिकटत नाही.हे केलेले कर्म संपते की सारखे मीमी कळत नाही.कार्य
झाले हा आनंद.सर्व कार्याची समाप्ती आनंदात व्हावी.हा आनंद कल्पनेतून असावा
देह सोडला असावा,असे नित्य स्मरण मी केले आले .

हे असे विचारपक्व व्हायलाही मला मौन व ध्यान उपयोगी पडत आले .या दोन्ही
गोष्टीचा माझ्या इच्छेशी संबंध आला आहे की त्या मीनाच्या अनुभवाने आल्या आहेत मला
वाटते स्त्रियांनाही मौनाचा स्वीकार करता यावा म्हणून स्त्रियांच्या खूप उपायांनी अनेक
गोष्टीचा अभ्यास केलेला आहे.त्याही लोकांना असे वाटते की स्त्रियांनी मौनाचा स्वीकार
करू नये ? घरातील पुष्कळशी कटु प्रसंग टाळले पाहिजेत म्हणून उद्भवतात.आपले मन
उदास असेल असा लोकांना विनोद केला तरी आपण सहन करत नाही. आपण चिडतो .
दुरूनच रहावे.शब्दाला शब्द वाढतात .वैमनस्य निर्माण होते.समोरच्या व्यक्तीचे काय
सांगणे हे ऐकण्याचा मूडच आपला नसतो .त्यामुळे त्याचे सांगणे सविस्तर आपण
करतो .यातून रागवणे वाढत रहाते.दुसरे कारण सांगते ,ते म्हणजे कारण आहे ,ते त्या
सांगण्यातील सत्य कारण आहे,असे कारण जाणवता आपण टाळत नसतो .

मला माहित आहे की जगातील मी वार्ता वाचत असे तेव्हा शिक्षकांनी मुलांना
शिकविले असते .शिकवणे हा त्यांचा धर्म .आपणही शिकायला हवे ,हे बहुतेकसारे
विसरतात शिक्षकाने पण शिकणे बंद केले आहे .केवळ मॅट्रीक, डी.एड झालेले शिक्षकही
स्वत:काहीवाचत नाही.नवीन ज्ञान मिळवीत नाही.जगातील सामाजिक विचारही करीत
नाही. आपल्याही देशात काही देणे लागतो ,हा विचारही त्यांच्या मनात नसतो .शिक्षकांची
पिढी अशी असल्यावर शिक्षण सकस कसे होणार? या गोष्टीचे फार दु:ख होते.माणसाने
नित्य नवीन नवीन विचार-नवीन ज्ञान जाणून घेतले पाहिजे.देशोदेशी झालेले अद्ययावत ज्ञान
वाढत असतात आपल्या गुरू-जनांनी त्यापासून दूर राहतो ,हे मला पटत आणि त्यांना
पटवूनही देता येत नाही.गुरू शिष्यांचे संबंध अतिशय लोप पावत आहेत,आता सकारात्मक ज्ञानी

शिक्षक मिळणे ही दुर्लभ गोष्ट होत चालली आहे. संस्कारांचे शिक्षकांचे हे काम कोणाकडे आहे. प्रारंभ रपुस्तकेचा शिक्षणाचा मराठी भाषेतून मुलांची बौद्धिक मुक्तता प्रभावीपणे होत नसून आता पाहतो आहे. ज्यांचा हा देशाची धुरा व्हायची, राज्यकर्ते व्हायचे, ऐरे सोपवायची, धर्म-संस्कृतीची प्रतिष्ठा जपून ठेवायची जबाबदारी ते हात वळकट नको का? नव्या पिढीकडे आस्थाने, प्रेमाने, सहकार्याने पाहिले पाहिजे. त्यांच्याकडे त्यांच्या समस्यांची उकल करण्याचे, त्यांच्या प्रश्नांना समजून घेण्याचे धाष्टर्य निर्माण केले पाहिजे. ज्यांना हे सामर्थ्य तारण्याची नाही, ते समाजाचा उपयोगी पडणार नाहीत. समस्यांचे निराकरण समाजाचे कार्य आहे. परंतु अश्रद्धेने, केवळ नकारात्मक खोट्या कल्पनांनी हे निराकरण होणार नाही. त्यामुळे शंका दूर होत नाहीत. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून त्यांच्याकडे पाहिले पाहिजे. म्हणून त्यांच्या प्रश्नांचे समाधान, संशोधन करून त्यांच्या शंकांचे निरसन झाले पाहिजे.

समस्या खोट्या नसतात. ज्या खोटी भूक असते त्यात काहीही दिले तरी ते समाधानी होत नाही. सामाजिक, शैक्षणिक किंवा राजकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्यांनी याचा विचार करून देशाचे हित साधण्याचा प्रयत्न पाहिजे पाहिजे. परंतु तसे होत नाही. याचे कारण ज्याच्या त्याच्या अहंकार. भूक उरत नसेल तरी अखिल भारतीय स्वरूपाच्या संस्था निर्माण केल्या जातात. हेतू हा की अखिल भारतीय स्वरूपाच्या संस्थेचा अध्यक्ष होण्याचा अहंकार सुखावतो. अहंकारापुढे त्याला काहीच सुचत नाही.

म्हणून समस्या उभ्या ठाकल्या की त्या खऱ्या किंवा खोट्या कि ही हे तपासले पाहिजे. खोट्या समस्यांच्या मागे न धावता, त्यांच्या आहारी न जाता खऱ्या समस्यांना शांतपणे, अतिशय चिकित्सकपणे सामोरे गेले पाहिजे. ईश्वर वेडी भक्ती, श्रद्धा, निष्ठा, व्रतवैकल्य पाहताना मिळत नाही. अल्पशा ज्ञानाने गैरसमजुतीने, संशयाने विष कालवले जाते.

सिनेमाचा फार काळ वहातो आहे. त्यातील जाहिरातींचा त्यांच्याशी त्यांचा आविष्कार संबंध येतो. शेजारीही येतो. शेजार राहणे हे तर रहाणारा मिळत नाही. शेजार राहणे हे तर विसरूनही भाग पडतात, असे म्हणतात. पण पूर्वीच्या काळी मात्र हेही असत. त्याचे फारसे, आचार, विचार त्यांच्यापर्यंत सहज होऊ शकत नाही. आजच्या तरुणांना त्यांचा आचार-विचार किंवा क्रियांकडे ज्याचे मूल्य नसते. असा जुनी पिढी नवी पिढी असा वाद होण्याचा प्रकार, हे संघर्ष कलह होणार. हे गृहीत धरून जुने आहे, जाणार आहे. संपणार आहे, त्याशी विरोध न करता शांतपणे

त्या गोष्टीना नि रेप द्या .दुस या ंचे आ चार-ि ा र,धर्म कल्पना ,क्रिया कां ड,खा ण्या पि ण्या च्या स्वा री या बद्दल मा ध्य स्थवृत्ती - केव ा ळ्पे क्षका चीवृत्ती स्वीका र. चां गल्या वा ईट्या चे शिक्के वाप रू न का .का रण घ ईझा ईझे चां गते वा ईट्ट त्व ाय चे न स चे .आ प ण स प सं त न से त त्र त्या पा सू न दूरस्ह ा ो टीका करू न ये .

मा झ्या मु ख्य त : म रस्त्री ज्ीव ना ा र असल्याने वा रि ्त्र्या स्वा भ ा नेलव ा चिक असा ल्याने अो क ब द्दल ती प च्न्नू श कते . त रूप झा ल्यावा र प्राह हो ईर्झ त पु रूषा च स्पर्श ती टा ळ्त अस ते .ि तिला त्या त स्व ा त :च्या पा वि त्र्या च्या रक्ष ण च भा र वाट ते .प ारंतु तम्ना नं तरती स्व ा भ ा ब द्लते . स्व ा त:च्या त र ती ल स्वा री, धर्म कल्पना , रूढी, री ति रिवा ज सो ूडु न वा या च्या कडी ल ज्ीव ना शी एक रूप हो ते .सू न अस त ना त न्च ा रचे प णा ,दु ज्रेप णा कमी हो ते . ती आ ई झा ल्यावा र त र म ग ति च्या वि श्वा त पु ष्क ळ्च ब द्ल हो ते . या च अर्थ स्त्री लव ा चिक आ हे . ह णू न त म ता वा ाट ते की या सर्व ा ज्या ती ल अस्ति त्वा च मू ळकण स्त्री आ हे .स म स्या सो डि त ना स्त्री ज्ि त्क्या शां त प णे वि चा रकरू श कते ि ति तका पु रूष करू श कत नाही. स्त्री शक ती ज्ा गृ त केली त र भा रत ती ल च न्व हे त र ज्ग ा ती ल पु ष्क ळ सम स्या सु टू श क ती ल . स्त्री ला स म दुय्यम स्थान कि ंवा आव ा व श्य क स्थान दि ले ज ते ते यो ग्य न्व हे .ि ति च्या त्र्य ी अस ते ता आ ता हा देश्ी त प से श्ा रच आ हे . त्या ची ज ा ण ज्ि त्क्या लव ा करये ईझ ि ति तका हा देश अधि क सु ज्ल ां ,सु फलां हो ईझ्ल ,अस ा मा झा वि श्वा स आ हे .